

УРОК 1

СПІВЕЦЬ ЛЮДСЬКОГО ЩАСТЯ Шевченко contra Шатобріан

Колись давно княжна Варвара Рєпніна назвала Шевченка «геніальним горювальником», а його приятель Пантелеймон Куліш додав: «Шевченко – співець людських неправд і своїх гарячих сліз». Так ми сприймаємо поета ще й досі. І мало хто при цьому пам'ятає, що він був також співцем людського щастя. «Такий уже в мене характер, – каже оповідач повісті «Музикант», – я страшенно люблю дивитися на щасливих людей. І, по-моєму, нема прекраснішого, нема солодшого видива, ніж образ щасливої людини».

Поза сумнівом, це – думка самого поета, думка, яка в повісті «Художник» перетворюється на справжній панегірик людському щастю, може, найліпший у цілій українській літературі від давнини до сьогодні: «Багато, надзвичайно багато прекрасного у божественній, безсмертній природі, але торжество й вінець безсмертної краси – це одухотворене щастям обличчя людини; більш високого, прекрасного у природі я нічого не знаю».

А що ж робить людину щасливою? Різні речі. Наприклад, спокій. 4 липня 1857 року Шевченкові наснився сон, начебто він зустрівся в Москві з Михайлом Щепкіним. Друзі почали говорити про театр, літературу, й він нібито спитав Щепкіна, чому той не продовжує своїх «Записок артиста», початок яких було надруковано ще в першій книжці «Современника» за 1847 рік. А Щепкін начебто відповів: «моє життя протекло так тихо, щасливо, що нема про що й писати». Великий артист ніколи не зміг би створити чогось схожого на автобіографію П'єра Абеляра, який назвав її «Historia Calamitatum» («Історія моїх страждань»). Отже, щастя – це спокій і відсутність страждань. Недаремно один із героїв повісті «Близнята» каже: «Найnudніша та наймонотонніша історія – це історія найщасливішого народу». Мабуть, його вустами промовляє тут поетова підсвідомість. Спокій – це те, чого хотів би він сам.

Щасливою робить людину, звісно, й кохання. Ось герой повісті «Музикант» дивиться на юну панянку, котра невдовзі стане його дружиною, і думає: «Миле! прекрасне створіння! Дивлячись на неї, я інколи почуваюся вищим за людину. Такою безмежно щасливою істотою, якою людина ніколи не може бути». Щасливим тебе може зробити й улюблена праця. Пам'ятаєте слова оповідача повісті «Капітанша»: «Працелюбна людина, по-моєму, найщасливіша людина на світі...»?

А ще можна бути щасливим, заплющивши очі, щоби гойдатися на хвилях музики. Після цілої зливи драматичних пригод, перебуваючи на засланні, герой

повіді «Варнак» згадує, як колись давним-давно добра та шляхетна панна Магдалена сідала за домашній орган і починала грати Баха. «То була свята Цецилія! – каже він. – І я, затамувавши подих, слухав її й молився на неї. Це були найчистіші, найщасливіші миттєвості мого печального життя». Хтозна, може, пишучи ці рядки, поет і сам чув божественні звуки Баха й уявляв свою героїню в образі ніжної юної римлянки-мучениці, як її змальовано на картині Карло Дольчі.

Тим часом є щастя, якого сам поет уявити собі не міг, але точно знав, що це – таки щастя. Найперше – щастя материнства. У поемі «Слепая» мати каже своїй донечці: *«Я не умею рассказать / Про ту святую благодать, / Что только матери избранной / Душою можно понимать – / То выше счастья людского. / И как несчастлива, убога / Жена бесплодная...»* Словом, щастя – це повнота буття. А чи був щасливий сам поет?

Люди, котрі знали його, відповідали на це питання по-різному: хто казав «так», хто – «ні». Наприклад, його родич Варфоломій Шевченко в липні 1846 року писав, що поет просто «збалуваний щастям». Тим часом Лев Жемчужников так не думав. «Де в кого, – казав він, – можна полічити в житті нещасливі дні, а в нього – щасливі». А що сам поет? Чи почувався він щасливим? Бувало по-різному. З одного боку, його життя – довга вервечка жорстоких випробувань. Недаремно 1 липня 1852 року він писав Семенові Гулаку-Артемівському: «...Мені щастя не личить. Народився, виріс у неволі та й помру, мабуть, солдатом». Але

з другого – «коловоротне» поетове життя не раз буквально топило його в морі щастя. І тоді він просто захлинався від його надміру. «О Боже мій! Боже мій! – вигукує герой повісті «Художник», Шевченкове alter ego. – Я такий щасливий, такий безмежно щасливий, що, здається, задихнуся від цієї повноти щастя, задихнуся і помру. Мені конче потрібне хоч би яке-небудь горе, хоч би нікчемне. А то самі судіть: хоч би що я задумав, хоч би що захотів, усе мені вдається. Усі мене люблять, усі пестують...»

І що ж у такому разі щастя? На це питання поет спробував відповісти в листі до графині Анастасії Толстої від 9 січня 1857 року, наприкінці свого десятилітнього заслання: «Шатобріан у «Замогильних нотатках» сказав, що справжнє щастя недорого коштує і що дороге щастя – погане щастя. Що він мав на думці під цими простими словами? Щастя Лукулла чи Фамусова? Не думаю. Римському та московському панам недешево обходилася тригодинна їжа, яку за три доби не міг перетравити шлунок. Отже, ненажера не може похвалитися навіть щастям тварини. Виходить, знаменитий турист, емігрант, дипломат і, нарешті, автор «Атали» не мав жодного уявлення про справжнє щастя».

Мабуть, каже Шевченко, французький романтик ніколи би не збагнув мого щастя. «Бідолашний! Легкодушний ви шевальє де Шатобріан де Комбур! Флорентійський вигнанець нам'яв би вам вуха за такі дурниці, немовби школярикові-балакуну. Данте Аліг'єрі був тільки вигнаний із батьківщини, та йому не забороняли

писати його «Пекло» і його Беатриче... А я... Я був нещасніший за флорентійського вигнанця, зате тепер щасливіший за найщасливішого з людей. І виходить, що справжнє щастя не таке вже й дешеве, як гадає шевальє де Шатобріан. Тепер і тільки тепер я цілком повірив у слова: «Любя, наказую вы». Тільки тепер я молюсь і дякую йому за нескінченну любов до мене, за послане випробування. Воно очистило, зцілило моє бідне хворе серце. Воно прибрало від моїх очей призму, крізь яку я дивився на людей і на самого себе... Як золото з вогню, як немовля з купелі, я виходжу тепер із похмурого чистилища, щоби розпочати нову, шляхетнішу, дорогу життя. І це я називаю істинним, справжнім щастям, якого шатобріани не побачать навіть уві сні».

Значить, щастя – це, як казав Амедео Модильяні, «янгол зі серйозним обличчям»? Так. А може, це та невловна світла тінь, про яку я писав багато років тому в одній мініатюрі:

*Тоді, коли нічого не болить,
Лиш пада дощ розсипаним намистом,
В патьоках джазу з'явиться на мить
Сумного янгола зникама подобизна.*

УРОК 2

ДАЛЕКЕ БЛИЗЬКЕ
Сковорода і Нансен

Кілька місяців тому в Харкові вшановували пам'ять Фрїтьофа Нансена. На цьому заході був присутній Повноважний посол Королівства Норвегії в Україні пан Олав Берстад, який невдовзі мав уже повертатися до себе на батьківщину. На добру згадку про Слобожанщину я подарував йому том творів Григорія Сковороди – філософа, котрого пан Посол знає і любить. Ясна річ, «великий українець» Сковорода та «норвежець тисячоліття» Нансен – далекі один від одного. Вони не були сучасниками (Нансен народився через 67 років після того, як Сковорода не стало), належали до різних релігій, культур, соціальних станів, мали різні освіту й виховання... Та як справжні європейці ці знакові для України та Норвегії постаті, властиво, дуже близькі.

Почати з того, що обидва були людьми ренесансного типу. Сковорода – поет, філософ, богослов, художник, педагог, мандрівник, музикант. Нансен – письменник, філософ, художник, учений, спортсмен, мандрівник, педагог, політик. Відомий ідеолог українського

модернізму Андрій Товкачевський у 1913 році писав: природа створила Сковороду, мабуть, лише задля того, щоби пересвідчитись у власній здатності «творити не лише нікчемних фіглярів, а й богів». А ось що казав трохи раніше, в 1896 році, великий норвезький поет Бйорнсон про Нансена: «Наш народ аж ніяк не сп'янів од радощів тільки тому, що Нансен показав нам шлях до невідомої полярної країни. Ні, він показав нам шлях до самих себе! Юнаки та дівчата! Хіба подвиг Нансена... не наповнив вас мужністю й упевненістю у власних силах? Ви обрали його своїм ідеалом. Правильно! Образ Нансена втілює справжнє героїство та людяність. І добре, що у глибині душі кожного з вас зріє ревне бажання довести свою потрібність. Ваш ідеал зобов'язує до цього. Розірвіть пута страху та почуття власної недосконалості, які ще сковують ваші найкращі риси. Насмільтеся!.. Вірте в себе, – вчить приклад Нансена, – виходьте за вузькі межі буденності!»

Ось, мабуть, те головне, що ріднить Сковороду та Нансена, – здатність вийти «за вузькі межі буденності». Вийти і прямувати до Абсолюту, а отже, до самих себе справжніх. Цей шлях вони обоє розуміли як повсякчасне самопізнання-вдосконалення. Згадаймо, як у листі до Кирила Ляшевецького Сковорода, навівши рядки зі Сенекових «Моральних листів до Луцилія»: «Добре й рятівне для себе діло робиш, якщо й далі... вперто йдеш до свого вдосконалення. Бо ж нерозумно вимолювати в когось те, що можеш отримати від себе самого... Бог – побіч тебе, з тобою, в тобі! Так-так, Луцилію: десь у глибині нашого єства

поселився священний дух...», – вигукнув: «О, Кириле! Чи не здається це тобі громом із третього неба?»

Від пут буденності звільняє також природа. Обоє вони обожнювали природу, протиставляючи її цивілізації. Пригадуєте 12-ту пісню Сковороди? «Не піду в город багатий. Я буду на полях жить. / Буду вік мій коротати, де тихо врем'я біжить. / О дуброва! о зелена! о мати моя родна! / В тобі жизнь увеселенна. В тобі покой, тишина». А ось нотатка зі щоденника Нансена того часу, коли він був послом Норвегії у Великій Британії: «Я мрію тільки про те, щоби скинути зі себе ці пута. Я заскучив за лісом, за моїми вільними горами. Приручити мене не можна!» Навіть книжки вони писали не в кабінетах, а на лоні природи. Зокрема, діалог «Нарцис», цю першу пам'ятку оригінальної філософської думки у східних слов'ян, Сковорода створив у Гужвинському лісі під Харковом, а Нансен писав книгу «На лижах через Гренландію» в ескімоському чумі.

Словом, для Сковороди та для Нансена характерний примат духовного над матеріальним. Згадаймо розчарування Нансена в загальній спрямованості європейської культури, коли почалася Перша світова війна. «Європейська культура, – писав він, – не виправдала надій, вона виявилася трухлявою. Як велике дерево в лісі, вона впала, щойно здійнялася буря. Культура? Та чого вона варта, якщо не приборкує дикого звіра? Не рятує від варварства? Це ж її головне призначення. Без цього вона – полова». А далі Нансен каже: «Має прийти відродження – нова

ера з новими ідеалами, коли духовні цінності знову стануть головною метою, а матеріальні – всього лише другорядною, коли нікчемність і посередність не правитимуть світом, а великі уми поведуть людей у високі сфери, коли кожне розумове відкриття, кожну перемогу в царині духа вітатимуть із тим самим захватом, із яким вітають тепер усе матеріальне, коли люди житимуть більш шляхетним, прекрасним і простим життям». Хіба ця настанова не схожа на сквородинську: «Ми створимо кращий світ. Ми створимо день веселіший», – засновану на запереченні «плотяних» ідеалів сучасного йому життя? «Як на мене, – писав філософ, – то нехай інші дбають про золото, про почесні, про Сарданапалові бенкети, про ниці насолоди, нехай шукають народної прихильності, слави, ласки вельмож; нехай одержать ці, як вони гадають, скарби, – я їм не заздрю, аби лиш я мав духовні багатства...»

А звідси – ще одна риса, яка ріднить Сквороду та Нансена, – уявлення про всеосяжну «софійність» буття. Де джерела ідей Сквороди? У православ'ї? Так. В українському світогляді? Так. У філософії греків і римлян? Звісно. У мудрості Китаю? Так. А звідки бере початок гуманізм Нансена? З лютеранства? Так, хоча Нансен скептично дивився на сучасну йому церкву. З європейської науки? Звісно. Та не меншу роль відіграв тут і життєвий уклад ескімосів. Що принесли європейці у Гренландію? – питав Нансен і відразу відповідав: занепад та виродження. Одне-єдине їхнє досягнення – християнство. Та чи не куплене воно

надто дорогою ціною? «Чи можна вважати вигідним становище ескімоса, котрий тільки за назвою є християнином, але не в змозі підтримати свою сім'ю, має погане здоров'я і дедалі більше занурюється у злидні, порівняно зі становищем ескімоса-поганина, котрий живе в «духовній темряві», проте може утримувати сім'ю, міцний здоров'ям і цілком задоволений своїм життям?» Зрештою, Нансен був певен, що ескімоси сповідують релігію милосердя та любові куди краще, ніж самі місіонери: «Мораль ескімосів багато в чому вища за ту, яка існує у більшості європейських країн. Я нагадаю хоча би їхню жертвну любов до ближнього, їхню готовність приходити один одному на допомогу, – в нашому суспільстві такого і близько нема». Ескімоси спільними зусиллями долають труднощі та злигодні, в них не заведено, щоб один потопав у розкошах, а інший не мав нічого, як те на кожному кроці буває у християнській Європі. Тож чи не в ескімосів учився Нансен духовної широти і шляхетності, щоби потім, у 1921–1922 роках, коли на Півдні та на Сході України лютував голод, робити все від нього залежне, щоби зберегти моїм землякам життя?

На цьому тлі, може, і не випадково є навіть схожість образів наших країн, якими вони постають в уяві Нансена та Сквороди. У січні 1923 року Нансен під час свого приїзду до Харкова казав: «Насамперед слід надати допомогу постраждалим від голоду... Друге завдання – сприяти підвищенню культурного рівня країни, на яку чекає велике майбутнє. Треба допомогти студентам продовжити навчання, учителям – провадити